

Hämäläismurteiden *aloo*-tyypistä ja sen suhteesta ns. *ue'*-kollektiivijohdannaisiin

Tarkistusta ja täydennystä kirjoittajan 1918 julkaisemaan Virittäjän artikkeliin

1. *aloo* ja *aluu*

Hämäläismurteiden keskeisissä osissa, varsinkin alueella, jota olen nimitänyt perihämäläiseksi (ks. Virittäjä 1933 217—218, vrt. Johdatus suomen murteisiin 76 ja 87), tunnetaan sana *aloo* ~ *aloo* lokaalis-kollektiivisessa merkityksessä: 'kartanon tai talon tilukset torppineen, mäkitupineen jne.' tai — usein edelliseen sisällytettynäkin — 'kartanon tai talon alustalaiskunta, sen alueella asuvat ihmiset'. Esim. Hauho: »[NN on] kotoisin Kantolan alloosta», »[NN] autto ommaa allootaa(n)»; Tuulos: »Muntsillan tolppi on Pohjoisten kartanon aloot»; Hattula: »Ne on sen kartanon aloota», »Lotilan alooseen käveltii»; Säaksm.: »Se on Teristen alloosta»; Pälkäne: »Alloo kävi lihtaamassa [talossa]»; Kangasala: »Kyllä pappilan alloossa muijija o(n)»; Aitol.: »Hatampään koko aloo on kuttuttu taas kokoon»; Sahal.: »[Se on] Rautjärven alloota»; Kuhmal.: »Me asumme Mattilan alloolla»; Längelm.: »[NN:n] talon alloota»; Ruov.: »Toi torppa on Pekalan kartanon aloota» jne.

Keskeisen, varsin yhtenäisen alueen ulkopuolelta ainesta on mm. Korpi-
lahdelta, Sysmästä (»Antti otti osasa ja män Rantalan aloolle torppaliks»),
Nurmijärveltä (»Täytyy olla oman aloos kans sovuss», selitetty: 'oman
ympäristönsä', oik. kai olisi: 'samaa alustalaiskuntaan kuuluvien'), Tam-
melasta ja Ylöjärveltä. Hämeenkyrössä on ollut 1500-luvulla Aloon neljännes-
kunta, joka lähteissä esiintyy useimmiten kirjoitettuna Aloo, Alää tai Alä,
harvemmin Aloå, Alåo, Alo, joitakin kertoja myös Alaå¹.

¹ VIRTARANTA Länsiyläsatakuntalaisten murteiden äännehistoria I 173.

Lammin, Asikkalan ja Padasjoen murteissa pitkä *o* on äännelaillisesti diftongiutunut ja tuloksena on joko *aluo* (Padasj.: »Ilolan tolppa ov Verhon aluo» t. »aluot») tai avarapidiftonginen *alua*. Veikko Ruoppila on todennut Lammilta myös muodon, jossa diftongin *u > v*: »Kivismäjien aluolla ~ alvolla». Uusi vartalo *aloo* on johtanut analogiseen partitiiviin: »Se paikka on Porkkolan alvoa». Jämsässä ja Kuhmoisissa, jotka jäävät Längelmäen ja Korpilahden *aloo* ja *aloo*-esiintymäin väliin, tunnetaan *aluu*: »Turusvaenäa pit sitte omalla kustillaan semmoset heät, että aluu kaekki kuhtuttuij ja ne ruokittii». Täkäläisessä murteessa pääpainoton $\bar{o} > uo > \bar{u}$, esim. *peltuu* 'peltoa', joten tuntuu luonnolliselta *aluu*-tapauksenkin palauttaminen sitä maantieteellisesti ympäröivään *aloo*-kantaan — edellyttäen kuitenkin, että tämän pitkä *o* ei ole syntynyt vokaalienvälisen *h:n* katoamisen tietä, vrt. Jämsän *Alhoon*, *taloo(n)*.

Hämäläisen *aloo* ~ *aluu* sanan merkityskuvan valaisemiseksi todettakoon vielä, että yksikön nominatiivi sisältää tavallisimmin kollektiivikäsitteen 'alustalaiset' (~ *aloolaiset* ~ *alooväki*), samoin nähtävästi sg. genetiivi (»sovussa oman aloonsa kanssa»); sg. p. *aloota* taas voi sisältää saman (»auttoi omaa alootaan»), mutta tavallisemmin se antaa viitteen alustalaisten asumiin tiluksiin: »Torppa on Teristen aloota». Sisäiset paikallissijat ottavat lähinnä huomioon alustalaiskunnan: »Kyllä pappilan aloossa muijia on», »(lähtöisin) Kantolan aloosta», kun taas esim. adessiivin *aloolla* voi helpoimmin korvata muodolla *alueella*. Nähtävästi aivan myöhäistä merkityksen laajentumista edustaa Luopioisista 1924 kuultu »Kyllä siinä on aloota juaksennella» — koulun pihassa tannerta riittävästi tai yllin kyllin.

2. Muita samantyyppisiä

Samalta alueelta kuin sanan *aloo* tapaa esim. seuraavat siihen tyybiltään ja merkitystehtäviltään rinnastuvat:

lantoo ['yhdenjaksoinen alue alavaa peltoa' tjs.] on pantu muistiin Orivedeltä, ks. kirjastani »Risukoista riipomia» s. 206.

rantoo 'rannikko t. ranta pitkähkönä yhdenjaksoisena kokonaisuutena' (A. V. Koskimies Sääksmäestä), 'ranta, sekä veden että maan puoli, pidemältä, kapeana kaistaleena' (T. Lindfors, myöh. Kulsila, Längelmä.). Näissä on paikallisen kokonaisuuden merkitys yksinomainen, mutta kohta mainittavista erikoistapauksista on lupa lukea myös kollektiivisen merkityksaineksen olemassaolo: Hauho: »Noi korverrantoot ruppee lehtimettää kasvaa(n)»; Hättula: »Tualta rantoolta kokoovap puita paatilla», »Ne [lapset] kulkee pitkir rantoota sentää» [eivät onneksi mene ulommaksi heikolle jälle];

Längelm.: »Meni vallan kuivaks se rantoo» [kun pyörremyrsky »imi» veden kortteikosta, jossa paraillaan oltiin ns. vesiheinässä]; Oriv. »[NN] meni pitki järver rantoota»: Ruov.: »Pitkir rantoota kuljin»; Hämeenkyrö: »Siä rantoos oh hyvee heinee», »Meitilläki oj jo kaks rantoota joisa on heinee». Vesilahdessa *Rantoonmaa (rantoomaa)* on Rautialan kappalaispuustelliin kuuluva järvenranta-alue.

Pertti Virtaranta mainitsee¹ vanhasta Karkusta *Rantoon* neljänneskunnan, joka 1500-luvun lähteissä tavallisimmin kirjoitetaan Rando t. Randå, harv. Randuo. Samoin kuin varmaan tämä aikoinaan on Sääksmäen *Rantoo* paikalliskollektiivinen propri. Se tarkoittaa Sääksmäenselän länsirantamalla olevien Vedentaan, Lantosten, Mustilahden ja Kärjenniemen kylien sekä Liuttulan kartanon yhdessä muodostamaa asutusryhmää; äskettäin *Rantoo* on otettu myös lähelle sijoitettun rautatieaseman nimeksi. Kylien asukkaat ovat *rantoolaisia*, mutta voidaan tietysti myös sanoa esim. »Rantoo kulki tästä meirän kautta kirkolle». Lempäälän koilliskulmalla Herralan ja Sarvikkaan kylien takamailla sijaitsevaa Tervajärveä nimitetään *Rantoon Tervajärveksi*, mikä tulee ymmärrettäväksi, jos edellyttää, että mainittujen ynnä eräiden muiden kylien Ahtialanselän ja Herralanvuolteen rantoja noudattelevat kanta-alueet on joskus tunnettu yhteisesti *Rantoon* nimisinä.

paikkoo 'tienoo, paikkakunta'. Tämän olen saanut Luopioisista v. 1917.

poikoo 'poikue' tunnetaan ainakin Hättulan, Luopioisten, Längelm:n ja Hämeenken:n murteista.

päntöo 'joukko, lauma, lapsilauma, perhe', tietoja Luopioisista, Orivedeltä (»Kyllä siinä räpäpät silmistä lähtee, kun semmottem päntöör ruakkii»), Jämsästä (!), Korpilahdelta, Äänekoskelta ja Saarijärveltä (»Meijäm päntöötä»), jopa Ähtäristä saakka (»Kyllä siino päntöötä»).

pesoo ~ *pessoo* näyttää harvinaiselta. Padasjoen Uurasta, jonka murre on lähinnä luopioislaista, merkitsin 1917 katkelman »[Meidän navetassa] pessootaam pittää yäkkö» (»Missä yäkkö navetass on siinä lehmä ellää»). Sain sen käsityksen, että *pessoo* tässä tarkoitti yhtä hyvin 'pesäpaikkaa, pesän sijaa' kuin 'pesuetta, poikuetta'.

nuottoo, muodossa *nuattoo* T. Lindforsin (Kulsilan) merkitsemä Längelmäeltä, merkitys 'nuottakunta'.

Olen Virittäjässä 1918 esittänyt tähän yhteyteen mahdollisesti kuuluvina kylännimet *Raitoo* (Urjala, vrt. *Raidisto* esim. Längelmäellä) ja *Heinoo* (Karkku). Myös Virtaranta on väitöskirjassaan s. 173 arvellut, että *Heinoo* kenties kuuluisi nyt käsiteltäviin. Sen vanhoissa kirjoitustavoissa, jotka alkavat 1500-luvulta, on usein *oi*-diftongi: heinoijby ym. Virtarannan mukaan

¹ LYSMÄH I 172.

myös Hämeenkyrössä on *Heinoo*-niminen suosta tehty pelto. Laventamatta esitystäni moniin riittävää selvitystä vailla oleviin hämäläisalueen *oo*-loppuisiin paikannimiin mainitsen tässä Luopioisista nimen *Aitoo*, jolla aluksi epävirallisesti on tarkoitettu Kajantilan, Miemalan ja Kouvalan kylien muodostamaa suurehkoa asutusryhmää ('saman aidan varren kylät?'). Muistettava on kuitenkin deverbaliin *aitoon* mahdollisuus, vrt. *paikkoo* 'paikkaus', *leikkoo*. Heinolan pitäjässä on *Kaitoo*-niminen järvi, jonka yhteys *kaita* appellatiiviin tuntuisi samanlaiselta kuin *Rantoo* nimen *ranta* sanaan, olkoonkin *kaita* alkuansa ollut adjektiivi. *Kaitoo* eli *Kaitoojärvi*, vanh. *Kaituojärvi*, on hyvin kapea ja pitkänomainen pikku järvi Heinolan Mäntyharjun puoleisella rajalla. Suomen yleiskarttaan sen nimeksi on merkitty *Kaituenjärvi* ja poikittain sen yli on painettu nimi *Kaituenmaa*. Tapauksen tekee astetta mielenkiintoisemmaksi toteamus, että Mäntyharjun puolella saman järven nimi on *Kaituujärvi*, ja sen itäpuolella oleva talo on *Kaituu*, virallisesti *Kaitue*. Vielä hiukan kauempana koillisuunnalla on Mikkelin pitäjässä Haahkalan kylässä *Kaetuulamp*, pitkä, kapea lampi, sekä *Kaituummäk*-niminen palstatila, virallisesti *Kaitusemäki*, ja erikseen on pitäjältä ilmoitettu *Kaituu*-niminen metsälohko.

Samoin kuin Jämsässä ja sen lähitienoilla *aloo* muodosta on kehittynyt *aluu*, on samantyyppisistä *rantoo* jne. tullut *rantuu*, *paikkuu*, *päntyy*, *poekuu*. Ainakin nämä tavataan. Voidaanko Heinolan *Kaitoo* ja lounaissavolaiset *Kaituut* samassa mielessä rinnastaa, se ehkä selviää myöhemmin. Sillä välin on koetettava tarkastaa, miten nämä hämäläistyyppiset lokaalis-kollektiiviset johdannaiset suhtautuvat eräisiin tunnetumpiin samaa merkitseviin.

3. Aikaisempi selitykseni

Merkityssukulaisuus *aloo*-tyypin ja itämurteiden piirissä kotipaikka-oikeuttaan nauttivien *ue(h)*-kollektiivien (*alue*, *poikue* ym.) samoin kuin kummankin tyypin väliin sijoittuvien *uus*-kollektiivien kesken on siksi ilmeinen, että kaikkien selittäminen samasta juuresta juontuviksi on erittäin houkuttelevaa. Näitä kysymyksiä harrastaneet muistanevat, että olen kerän tehnyt tämänsuuntaisen kokeen, nim. ensimmäisessä filologisessa yrittelyssäni, 1918-vuoden Virittäjässä julkaisemassani kirjoittelussa »Kollektiivinen johdin *ue*». Päätulokseeni, »että *ue(h)*-loppuiset kollektiivisanat — — ovat varhaisemmalla kehitysasteellaan olleet täysin samanmuotoisia kuin *ute*-loppuiset ominaisuudennimet» on ainakin eräissä tapauksissa yhdytty (esim. Hakulinen SKRK I 160, Virtaranta LYSMÄH I 172), näyttääpä sen äänteellistä perusteluakin vielä paljon myöhemmin pidetyn riittävänä

(esim. Nirvi 1932, Suistamon keskusmurteen vokalismi 42, Leskinen 1933, Tulemajärven murteen vokalismi 93). Kun kuluneet vuodet kuitenkin ovat aukaisseet silmäni näkemään vanhoissa perusteluissani useita virheitä ja kun asia — tarkkaillessani kirjakielemme johto-opillisia seikkoja — on uudelleen alkanut mieltäni askarruttaa eikä kukaan muukaan ole ottanut mainitua nuoruudentekelettäni ruotiaksensa, tarjoudun itse selvittelemään, mikä entisessä esityksessäni oli väärään osunutta, mikä kenties edelleenkin hyväksyttävää.

V. 1918 tulkitsin suhteet *aluu* ~ *aloo*, *rantuu* ~ *rantoo* jne. yksinkertaisesti viittaamalla *leikkuu* ~ *leikkoo* suhteeseen, jota ei silloin ollut mitenkään selitetty. Edellytin sen aiheuttajaksi kahta erilaista lähtömuotoa, nim. **leikkaðu* ja **leikkado*, vrt. *maksu* ~ *makso*. Ennen pitkää vokaalistemme analyysi kuitenkin osoitti, ettei **leikkaðu* > > *leikkuu* ollut minkään murteemme kannalta mahdollinen. Vertauskohta siis oli joko väärä tai uudelleen tulkittava. Estitinkin jo viisi vuotta myöhemmin (Suomi V 2 305), että vanhimpiin supistumakerrostumiin kuuluva pääpainoton *ō* on erittäin laajalti itämurteissamme suorittanut kehityksen > *uo* > *ū*, vastaavasti *ö* > *üö* > *ū*, ja omaksuin jommoisenkin epäröinnin jälkeen kannan, että itämurteiden *leikkuu* on tätä tietä syntynyt aikaisemmasta *leikkoo* tyyppistä. Äsken oletin samantyyppistä vokaalinmuutosta jämsäläisessä *aluu* tapauksessa, eikä mikään estä kulkemasta saman selityksen viittaamaan suuntaan kauempanakin, missä Hämeen ja Savon rajan itäpuolella tapaamme *aluu* tapauksia. Samoin kuin Jämsässä voitaisiin esim. Juvalla *alluu* : *alluuta* (»O! neljä huasija alluu», »Möki alluutaha se suo on», »Matiskala alluuta» = aluskuntaa), *peessuu* : *peessuuta*, *rantuu* (»Se Siikjärve rantuu o! leskeläisii muata», myös kylännimenä *Rantuu*, virallisesti Rantoinen) palauttaa *aloo* tyyppiin. Näin lienee tehtäväkin. Paitsi Juvalta on tähän kuuluvaa aineistoa tiedossani Joutsan, Hirvensalmen, Ristiinan, Puumalan, Parikkalan ja Säämingin pitäjistä, joten aikaisemman *aloo* tyyppin alue näyttäisi ulottuvan Tammelan—Hämeenkyrön—Ruoveden linjalta kiilamaisesti kapenevana aina Savonlinnan seuduille saakka. Kiilan savonpuoleisessa osassa hämmentää kuvaa samoissa murteissa edellisen ohella, osaksi jopa sekaparadigmaattisesti sen kanssa käytetty tyyppi, jonka genetiivi on *alluuvan*, *rantuuven*, adessiivi *alluuvela* (Juva: »Se on tään talo alluuvela olt ikäse»), pl. *rantuuvila* (Juva: »Ei olt iha siinä Muarala rantuuvila») jne. Nämähän ovat täysin ominaisuudennimijohdannaisten paradigmuotojen kaltaisia. Huom. Kangasniemeltä ilmoitetut *rantuu* : *rantuuven* : *rantuu* : *rantuu* : *rantuuviin* : *rantuuviija*, joiden rinnalla siellä esiintyy tässä vielä syrjäin jätettäviä kolmannentyyppisiä muotoja. Jos nom. *alluu* ja p. *alluuta* kätevästi selittyvätkin aikaisemmasta *aloo*, niin miten tähän suhtautuvat muut mainitut sijamuodot?

V. 1918 pakotin *aloo* tyyppin samaan perheeseen ominaisuudennimien ja niistä johtamieni *ue(h)*-kollektiivien kanssa. Edellytin alkutyyppejä **alode-* ja siitä supistunutta **alode-* sekä kehitystä **aloe- > aloo*. Tämä on ollut erehdys — ei kuitenkaan yksin minun tekemäni: Ojansuun myöhemmin samana vuonna julkaisemassa KAÄH:ssä on ss. 114—115 myös *aloo < *aloe*, karj. *aloveh < *aloeh*. Kuljimme jälkitavujen vokaaliston kysymyksissä vielä avaamattomia teitä. Jos alkuasu **alode-* olikin perusteltavissa, niin se ei oikeuttanut asetelmaa **alode-*. Menemme liian pitkälle ominaisuudennimijohdannaistenkin rekonstruktioissa, jos sijoitamme niihin myöhäiskantasuomalaisen *o:n* (**voosi* asusta muka). Kehitys **aloe > aloo* oli yhtä mieltävaltainen. Pääpainoton *o-e* on kielessämme yleisimmin antanut *oi*-dif-
tongin: *peltoin, rukoilla*, ellei se ole sellaisenaan säilynyt: *seisoessa*. Enintään Etelä-Pohjanmaalla ja eräissä Kymen suupuolen murteissa paikallinen jatkokehitys olisi voinut johtaa pitkään *o:hon* tai vielä ehdollisemmin länsihämäläisissä murteissa, joissa eräissä yhdyssanakiteytymissä pl. g. *oe > oi > õ*, esim. *Kettoompää* (vainio, Lempäälä), *Ahhoonniämi* (tila, Oriv.), kuten *pyhäämpäivä*, ks. Suomi IV 17, 14, 26, 28. Lönnrotin sanakirjan tuntemille *heimoe, nuottoe, poikoe* ei voi tässä yhteydessä antaa todistusarvoa, niiden oikeaperäisyyttä kun ei ole osoitettu.

On ilmeistä, että *aloo, rantoo* jms. eivät voi palautua samaan alkuasuun kuin *aluu* : *aluu(v)en* tai *alue* : *alu(v)een*. Ainakin tältä kohden aikaisemmin yhteen punomani aines on pantava kahtia.

Ennen kuin lausun tämän enempää mainitun hämäläistyyppin selitykseksi, on kahden jälkimmäisen tyyppin keskinäisiä suhteita tarkasteltava.

4. *alue* : *alueen* ja sen tyyppiset

Tähän mennessä en ole kirjasuomesta enkä vanhimmista sanakirjalähteistämme löytänyt ainoatakaan vuotta 1829 aikaisempaa esimerkkiä tyyppistä *alue* : *alueen* : *aluetta, poikue* jne. Mainitulta vuodelta Oulun Viikko-Sanomien 3. n:osta tapaamani partitiivi *aluetta* (»Tämä maa on nyt Turkin aluetta») on vanhin tuntemani esimerkki, joka samanlaisena toistuu saman vuosikerran 8. ja seuraavan 50. n:ossa. V. 1836 huhtikuussa Lönnrot käytti sitä Mehiläisessään (»Suomen aluettaki»). Vastaava nominatiivi *aluet* (»Novgorodin aluet») esiintyy J. F. Cajanin (Kainosen) »Suomen Historian» ensimmäisessä laitoksessa v. 1839, s. 50; muodossa *alue* eri kohdissa saman teoksen uudistetussa laitoksessa v. 1846. Ensimmäinen vokaalivartalosta tavoittamani esimerkki samaa sanaa on Paavo Tikkasen Suomettaressa 1848: 22 kahdesti käyttämä *alueesta*.

Aikaisemmin kuin *alue* hahmottuu selvä *matkue* : *matkueen*. Nominatiivi on J. F. Cajanin kirjoituksessa Lönnrotin Mehiläisessä 1837 maaliskuun n:ossa. »Kappeli»-nimisessä suomennoksessa Aug. Ahlqvist käytti 1846 sekä nominatiivia että vokaali- ja konsonanttivartaloisia muotoja *matkueessa*, *kalamatkuetta*. Näiden kahden paradigman kronologia kirjasuomessa näyttää tällä hetkellä siis seuraavalta: 1829 aluetta, 1837 *matkue*, 1839 *alue(t)*, 1846 *matkuetta*, *matkueessa* ja 1848 *alueesta*. Samoihin aikarajoihin mahtuvat myös 1846 *pentueesta* (Tikkanen »Eräkkäässä») ja 1848 *puolueet*, *-een*, *-eilta*, *-eidenkin*. Viimeksi mainittujen käyttäjäksi olen arvellut Ahlqvistia, ks. Virittäjä 1943 29. Häntä onkin pidettävä ensimmäisinä kynämiehinämme, joka selvästi hallitsi näiden tulokkaiden taivutuksen. Niiden suhteen oli näet samaan aikaan paljon hapuilua, eikä olisi ollut aivan mahdoton sellainenkaan prognoosi 1840:n tienoilla, että kirjasuomen kehitys oli vievä toisaalle.

Tämä *ue(h)*-sanojen myöhäinen esiintulo sinänsä samoin kuin niiden saapuminen Oulun Viikko-Sanomien, Mehiläisen, Annikan ja Suomettaren miesten tuomina on pettämätön viite niiden itäisestä alkuperästä. V. 1918 niistä oli luotettavantuntuisia murre-tietoja hallussani melkein yksinomaan siltä vyöhykkeeltä, joka sijoittuu Kuhmon—Juuan—Liperin—Kiteen kautta vedetylle viivalle ja sen itänaapuristoon. Sanasta *alue* oli lisäksi hajatiedot Saarijärveltä ja Hailuodosta, jälkimmäisestä oli merkitty myös *pualu^{ve}* (Virittäjä 1918 112). Nykyisin kokoelmisamme on tietoja *alue* sanasta milteipä mistä tahansa Suomesta, eikä enää ole mahdollista erehtymättä seuloa suulliseen perintään pohjautuvaa ainesta erilleen uusien sivistysvälineiden levittämästä ja kaikkialle istuttamasta. Mutta jos kirjakielessä perifeerisemmiksi jääneistä sanoista kuten *nuottue*, *pesue* ja *rantue* yrittää muodostaa nykyisen levinneisyyskuvan aikaisempaa täydentämään, niin se ei periaatteellisesti suurin muutu: tapaukset sijoittuvat nytkin pääasiallisesti Pielisen ympäristö-alueelle, josta ulkonee voimakas haarautuma Pohjois-Savoon (esim. Nilsiässä *poekuve*, *pesuve*, *nuottuve*, *matkuve*), näyttäisipä tuo Hailuodonkin saareke kurkottavan yhteyttä samaanne päin Utajärven, Säräisniemen, Paltamon, Kajaanin ja Vieremän kautta. Irrallisia, vain varoen varteenotettavia tapauksia on myös Mikkelin lähistöltä ja parista Keski-Suomen pitäjistä.¹ Joku näyte: Kajaani: »Korholam mäen rantuveelta noussu [oli moalle]»; Ristij.: »Nyt se Ranssum matkuet taettaa tullak kunnanelätiksi [so. 'perhe', kun Ranssu oli karannut Venäjälle]; Paltamo: »Sillä rantuveella se on työ-

¹ O. LÖNNBOHMIN vanhat kesälahtelaiset *matkuuh*, *puoluuh*, *aluuh*, ks. Virittäjä 1918 114, joiden oikeaperäisyyttä olen hieman epäillyt, näyttävät saaneen heikon varmennuksen naapurista Kiteeltä, mistä parilla tiedonantajalla on sg. p. *päntyyhtä*, toisella lisäksi n. *päntyyh*. Palauttaisin nämä asuihin *alueh*, *päntyeh* jne. Selitykseksi viittaa paikalliseen kehitykseen *koskuen*>*koskuun*, *lyhyen*>*lyhyyn*, ks. Virittäjä 1923 59—60.

jelly jo tovin»; Säräisn.: »Oli niillä veneheittälaesilla melekeej joka nuottu-veella kalasaonasa'».

Merkitysoyppillisesti mielenkiintoista on verrata hämäläisten *rantoo* sanaan, jossa paikallinen aines on ensisijainen, savolaista *rantue* sanaa, joka esim. heinäveteläisessä lauseessa »Koko rantuve on kirkossa» on puhtaasti kollektiivinen. Vaikka Kainuussa 'rannikon' merkitys on yleisimmin todettu, arveli O. A. F. Lönnbohm (1917), että Sotkamossa ja Ristijärvellä merkitykset 'rantakylä, ranta-asujamisto' olisivat arkaisminluonteisina tavattavissa. Vastapäätä Sortavalan kaupunkia Riekkalansaassa oli rannan suuntaan levittäytynyt asutus Rantue, murt. *rantuwe*, jonka appellatiivinen aihe sopii hyvin esim. Sääksmäen *Rantoon* merkitysvastineeksi. Kylän asukkaista kävi nimi *rantuvelaiset*, vrt. Sääksm. *rantoolaiset*. Lemillä taas, jossa *ue(h)*-tyyppi lienee jotenkin tuntematon, sanotaan »oma *rantuuvelaiset*» — siis kolmannella tavalla. Sortavalankin Rantueen paikallinen taivutustapa oli normaalista *ue(h)*-kollektiivien taivutuksesta poikkeava: *rantuveella, -lla, -lle*. Tyyppit kietoutuvat toisiinsa.

5. *aluus* : *aluuden* : *aluutta*

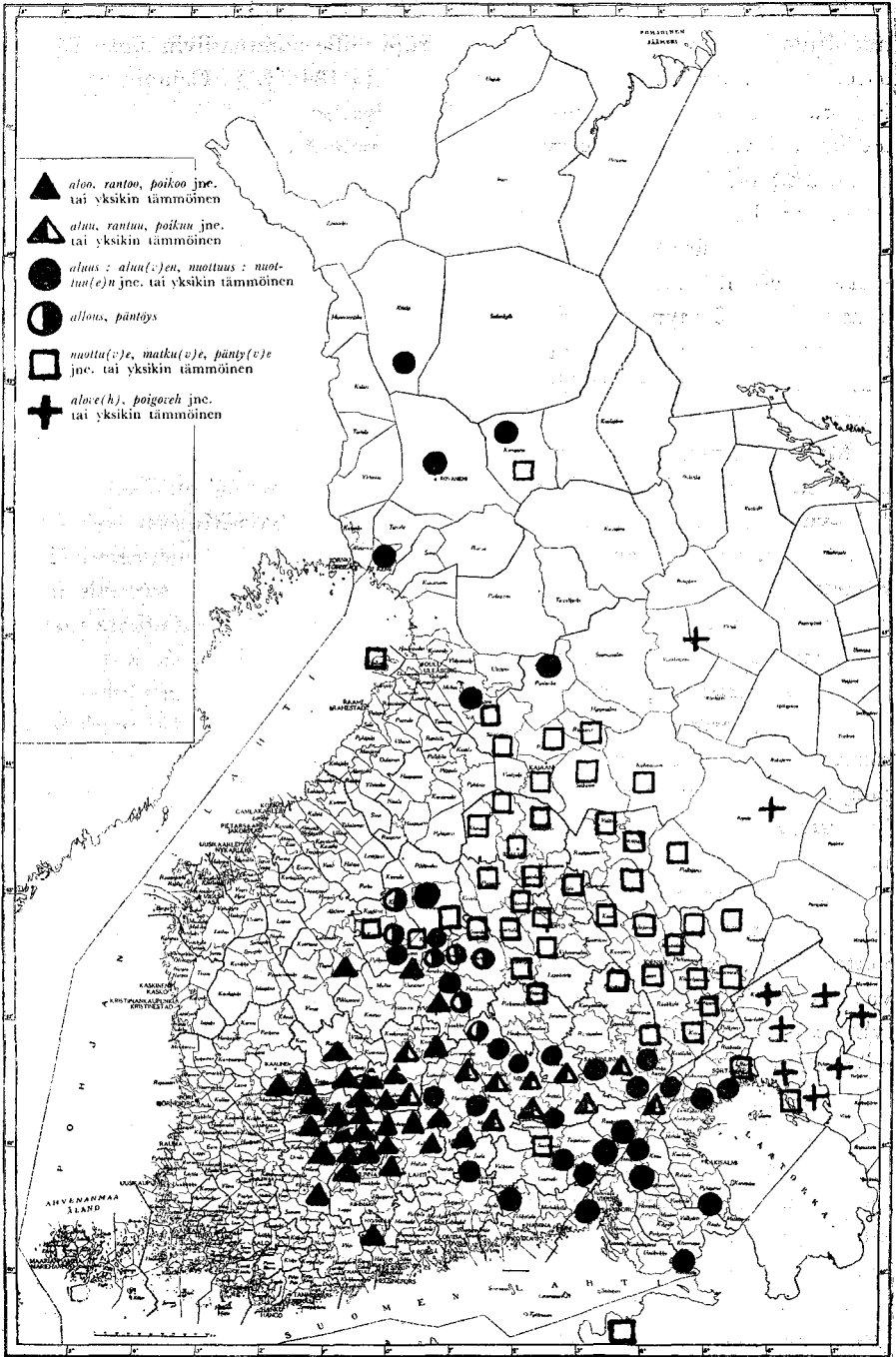
Tyyppi, joka on siis täysin ominaisuudennimijohdannaisten kaltainen lokaalis-kollektiivinen muodoste, kilpaili aikoinaan oikeudesta esiintyä kirjakielessä. V. 1840 ilmestyi Reinh. v. Beckerin suomentama asetus (Pipp. 2861), jossa järjestettiin Venäjän ja Ruotsin kruunujen kesken »yhden kirkian Valtiaan maasta toisen *aluuteen* tulleiten» irtolaisten palautus omaan maahan. Pietari Hannikaisen Kanavassa 1846: 43 on *aluus* 'alue', 1847: 41 *aluus, tätä aluutta*. Kustaa Ticklén 1842 *aluuden*, Asetus-Kokous 1861 *kaupungissa ja sen aluudessa* jne. Sanasta *matkuus* on seuraavanlaisia poimintoja: Oulun VS 1840: 38 *matkuutta* 'matkaseuruetta'; Gananderin sanakirjassa jo *matkuus, -kuuden* 'resesällskap', »Ej täsä *matkuudesa* ole 'fins ej i detta följe'». Varsin yleiseksi kävi *seuruus*: Pietari Ticklén 1830 *seuruudesansa*, Simo Appelgren 1832 *seuruuesa*, Lönnrot 1839 *seuruuesta*, Becker 1844 *ilman seuruutta* jne. Huomattakoon vielä *poikuus* : *poikuuden*, joka Gananderin ja Renvallin mukaan vastaa nykykielen *poikue* sanaa ja josta Oulun VS:ssa 1831: 17 on akkusatiivi *poikuuen*. 1849-vuoden Suomettaresta olen todennut *puoluuden* 'puolueen'. Paavo Tikkanen tekaisi tähän tyyppiin sellaisenkin kollektiivijohdannaisen kuin *sanomalehtuus* '-lehdistö', Suometar 1847: 42.

Kansankielen vastaavista tapauksista muodostuu karttaan veneenmuotoinen vyöhyke, jonka keula kohoaa Saarij:lle, Viitas:lle ja Kongink:lle, parras kaartuu Kangasn:n, Juvan ja Säamingin kautta Pälkjärvelle, pohja-

puoli piirtää viivan Sysmän, Iitin ja Säkkijärven kautta Sakkulaan. Erilinen kuvio muodostuu Kemin ja Kemijärven välisen vesireitin varteen. Parhaiten edustettuja sanoja on *alluus* : *alluu(v)ven*, esim. Sulkava: »Iitlahen hovin alluu^vela on toinennii torppa»; Ristiina: »[NN] assuu meijä talo alluuv^vela» (~ aluvella); Juva: gen. *alluuvve*, adess. *alluuv^vela* (mutta n. *alluu*, p. *alhuuta*); Saarij.: *alluuv^velta* : *alluutta*; Kongink.: »Meējä alluuv^vella o^r monta mökkie». — *nuottuus* : *nuottu^ven* jne. on ilmoitettu Pälkj:ltä, Parikkalasta, Kongink:lta, Viitas:lta, Kemij:ltä ja Kemistä. — *matkuus*: Rovaniemi: »[Sorsa poikineen on] vaphan näkönem matkuus»; Kemi: »On siinäki matkuutta». — *paikkuus* 'paikkakunta, tienoo': Joutseno: »Ei se nyt täst paikkuv^velt paljo ostant [hevosia]»; Lemi: »Niissähä [kylässä] ne teäm paikkuv^ve miehet oliit [yökortteeria]»; Iitti—Jaala: »Meilän suossa yks paikkuus kasvaa maanalasheinii nii kauhijast»; Mikkeli: »Meijä paikkuv^vella»; Kangasniemi: »Kyllä ne o^r viimeset kuoret jo näellä paekkuu^v-villla». — *pe(s)suus* on todettu mm. Ruokol:n, Säämingin, Ristiinan, Pertunmaan, Sysmän, Laukaan, Viitas:n, Kongink:n ja Rovaniemi:n murteista, *poikkuus* 'poikue' ainakin Sakkulasta, Jaakkimasta, Säkkij:ltä, Lappeelta ja Kemistä. — *rantuuus* : *rantuu^ven* 'rannikko' on tiedossa ainakin Ristiinan, Kangasniemi:n ja Kongink:n murteista. Muodoista *Rantuu^vella* jne. (Sortav.) ja *rantuu^velaiset* (Lemi) oli edellisessä kohdassa puhe.

5. *aluelle*, *matkuehen* yms. ja ns. ominaisuudennimien aikaisempi taivutustapa

Osittain viime vuosisadan kirjakielessä, osittain nykymurteissa huomio kohdistuu muotoihin, joissa vokaalivartalo on — ei *uee-* eikä *uue-*, vaan *ue-*loppuinen. Lönnrot käytti 1836 (Muistelmia I 119) genetiivi-akkusatiivia *aluen* ja 1837 (Mehil. toukok.) translatiivia *aluekseen*, K. Saxa kirjoitti samana vuonna *kirkonaluella*, Ahlqvist 1846 ja Tikkanen 1847 *aluessa*. Lisäksi mainittakoon Lönnrotilta ill. *matkuehen* ja in. *matkuessa* (Kanava 1847: 51) sekä Tikkaselta (?) *puolueltaan* (Suometar 1849: 24). Kansankielestä tarjoutuvat verrattaviksi Ristiinasta 1900 merkitty *alu^vella*, Antreasta 1911 saatu ill. *alu^vee* sekä Eeva Lindénin Heinolan — Iitin — Jaalan murteista muistiinpanemat *aluella*, *aluv^vel*, *aluv^velt* yms., ks. KHMÄH II 46. Ainakin Utajärveltä tunnetaan in. *matku^vessa*, Kittilästä *matkuessa*. Iitistä on esimerkiksi »Koskisen Marjankih puh^h eroittaa pal täm *paikkuv^vem* puheist». Eri puolilta Kymijoen murrealuetta on merkitty monikolliset adverbimuodot *paikkuv^vil*, *paikkuv^vilt* 'tienoilta'. Kettusella on Vermlannista niinikään monikollinen *rantuvilla*, ja vastaava *rantuilla* tunnetaan esim. Jämsästä, Kuhmoisista ja Juvalta, joissa se voisi olla myös *rantuu* paradigmian muoto.

K. N. Keckman rekisteröi n. v. 1838 sanakirja-aineksiinsa pari ensinmainittua kirjallisuusesiintymää ja konstruoi niille nominatiivin *alut*. Tämän todellisuusvastine ilmestyyne näyttämölle vasta 1846 J. F. Cajanin »Suomen Historian» uudistetussa laitoksessa s. 37, missä se on saanut (tarkoituksellisesti vai vahingossa?) korvata edellisen painoksen *aluet* muodon. Eeva Lindénillä on Jaalasta sg. p. *alutta*, ja hän arveleekin mp. tämän sanan oikeastaan kuuluvan *ut* ~ *üt*-loppuisiin, joihin se äänneasultaan luontevasti liittyy, sekä epäilee sen alkuaankaan kuuluneen *us*-loppuisiin kollektiiveihin, koska ei ole havainnut sitä Kaakkois-Hämeessä käytettävän merkityksessä 'alustalaiset'. Kysymys selvinnee edempänä, mutta pidän asianmukaisena tässä yhteydessä selittää metadisesti arveluttavaksi edellytyksen, että juuri kaakkoishämäläisten murteiden pitäisi riittää tämän tai tuon sanan merkityshistorialliseksi avaimeksi siitä riippumatta, mitä muualta kenties on tiedossa.

Myöskään nominatiivia *matkut* en ole sattunut tapaamaan, mutta *puolut* lienee faktillinen. Lönnrotin mukaan se merkitsee 'puoli, puolikas (hälft)'. 1810-vuoden almanakassa määritellään »Pehmiäxi Savi-Mullaxi — — se, josa Mulda vallitse, eli ulostekee likimiten *puolluen*». Suomettaressa 1849 käytetty *puolueltaan* merkitsee 'puolueltaan' ja voi kuulua samaan paradigmaan, mutta se voi myös olla merkki kirjoittajan epävarmuudesta uudentyyppisten *ue*'-kollektiivien käytössä. Lönnrotin Lapin-matkan kuvauksessa esiintyville *matkuehen*, *matkuessa* sitä vastoin tarjoutuu välitön yhteys peräpohjalaiseen erikoistyyppiin. Kittilästä P. Alarannan 1949 merkitsemä *matkuessa* rinnastuu näet itsestänsä saman murteen (ja yleisemminkin peräpohjalaisten murteiden) ominaisuudennimityyppiin *kuumuesta*, *piruessans*, *keskuessa*, *kohtuella* t. *kohtu^vella* jne. (tunnetaan myös *keskuessa*, *kohtuuella* yms.), ja sen nominatiivi kuuluu säännönmukaisesti *matkuus*.

Minun ei tarvinne pitkästi kerrata, mitä SUST LII 216—237 ja eri yhteyksissä myöhemmin (esim. Virittäjä 1934 328— ja 1945 369—) olen kirjoittanut sen ajatukseni puolesta, että ns. ominaisuudennimijohdannaisten vokaalivartalossa on painottoman tavun jälkeisen *δ*:n kadon aikoihin ollut lyhyt *u* ~ *ü* (**vanhuden* > *vanhuen*, **hävüden* > *hävüen* jne.). Lyhyesti sanoen nykyisiä ominaisuudennimiä edeltänyt suhde

vanhus : *vanhuen* : *vanhuessa* jne. on teoriani mukaan aluksi antanut äänne-laillisen suhteen *vanhus* : *vanhuun* : *vanhuessa*, minkä jälkeen

a) pitkä *u* on joissakin murrekeskuksissa alkanut analogisesti työntyä myös *e*:n-etisen, äänne-laillisesti lyhyen *u*:n paikalle [aikaisemmissa tätä koskettelevissa esityksissäni en ole tietänyt ottaa huomioon muiden *ue*-tapauksen historiasta tuttua kehityksen suuntaa > > *ee*, siis lähinnä vain teoreettista mahdollisuutta **vanheessa*, huom. kuitenkin *jalkeella*, vrt. *olleeksi*, *neitseeksi*, Ganand. *aireet* = *airuet* jne.], ja

b) toinen näiden sanojen asuun ratkaisevasti vaikuttanut analoginen tartunta on saatu yhtä tavua pidemmistä johdannaisista, joissa vokaalinjälkeinen $t \sim \delta$ on edustuneena samoin kuin pääpainollisen tavun jäljessä: siis mallista *talouden* : *talouteen* on saatu uusi tyyppi *vanhu(u)den* : *vanhu(u)teen*.

Valaisevaa lisäaineistoa on saatu varsinkin kaakkoishämäläisistä murteista, ks. Lindén KHMÄH I 97—98 (Lindén itse kieltäytyy hyväksymästä käsitystäni murteistonsa todistusaineiston merkityksestä). Mielenkiintoinen on myös Virtarannan Ylä-Satakunnasta tähän yhteyteen asettama *jalku(v)ella* 'jalkeilla', jonka rinnalla alasatakuntalaisissa murteissa on *jalkuurella*. Tässä on siis johdannainen, joka paikoin on pysynyt ominaisuudennimien suoritaman analogisen kehityksen linjoilla, osittain — merkityseronsa vuoksi — eksynyt valtatietä, so. pysynyt äännelaillisilla urilla. Huom. edelleen läntisellä Uudellamaalla *jalkuven kippiä*, mutta lounaismurteissa ja niiden rajoilla *jalkkuren kippi*, *jalkuuren kippiä*. Merkittäviä ovat samaan paradigmaan kuuluvat itämurteiset *jalkuwellen*, todettu Mäntyharjasta, ja *jalakuulla*, Jämsästä saatu supistumamuoto. Äännelaillisen monikkovartalon sisältävä *jalkusilthan* on ilmoitettu Rovaniemeltä.¹ Huom. toisaalta Hattulan murteen *jalkueilla*, jota vastaava yksiköllinen *jalkueella* on merkitty ainakin Vesilahdella yleiseksi. Tämmöiset *e:n* analogiset venymämuodot ovat tärkeitä huomata pian puheeksi tulevien *ue(h)*-kollektiivien äännekehityksen takia.

Missä ominaisuudennimijohdannaisten ryhmää muokanneiden analogia-vaikutteiden dynaaminen keskus kielialueellamme lienee sijainnutkin — ehkä lounaismurteiden ja Ala-Satakunnan murteiden vaiheilla —, säteily on tuntunut vähin kaikkialla, niin että etupäässä vain periferioista ja vanhoista kirjallisista muistomerkeistä tapaa jälkiä aikaisemmista äännesuhteista, samoin tapauksista, jotka merkitystehtäviltään ovat ajautuneet sivuun, so. kirjallisen ja muun korkeamman kulttuurin nopeasti moninkertaistaman abstraktisanojen ryhmän ulkopuolelle. Näitä ovat mm. lokaalis-kollektiivisen ilmaisutehtävän saaneet (tai säilyttäneet) *ue(h)*-kollektiivit ja niiden lähimät sukulaiset.

Lokaalis-kollektiivista *matkuus* : *matkuessa* (K'ttilä) voi vokaalivartalon osalta pitää alkusuhteita tarkemmin vastaavana kuin sen ohella tavattavaa *matkuus* : *matkuu(d)essa*. Nominatiivin suhteen en epäilisi selittää, että ainakin osa lukuisia *Matkus*-nimiä, kuten *Matkusjoki* (Valtimo, Sonkaj., Juva, Vampula), *-järvi* (Kuopio), *-kangas* (Kangasn.), *-lammi* (Heinola, Parkano), *-lampi* (Juva, Kangasn.), *-mäki* (Heinola), *-niemi* (Siilinj.), *-salmi* (Kuopio) jne. sisältää muistomerkin *matkuus* sanan varhaishistoriasta. Merkitys olisi alkuaan ollut 'matkaan kuuluva' t. 'matkallaolo', josta 'matka-

¹ VIRTARANTA LYSMÄH I 166—167.

joukko'. Tosiasiallisesti *matkus* (: *matkukse-*) merkitsee esim. Tärännön Kompelusvaarassa 'matkue'; *matkos* on sen synonyymi Kainulasjärvellä: »No samhaan matkukseen se mieki kerkisin». Kiihtelysvaaran *matkus* merkitsee 'väylä, tie'.

Olen erikseen käsitellyt karj. *pi(v)us'* nominatiivia (Virittäjä 1945 372—) = *pituus* ja siinä yhteydessä maininnut muitakin lyhytvokaalisen tyyppin jäänteitä. Mutta ne tuskin vaikuttavat nyt esillä olevan asian käsittelyyn. Lisäisin kuitenkin, että eräistä yhteyksistä todettava *alus* 'alusta', harv. 'ala, alue' (Kollanius: *hänen aluxensa* 'hans Fogati', Poppius: Miss' on maata merkittyä / Tiettyä *tuvan alusta*) samoin kuin eräät muutkin nykyisin *-us* : *-ukse-* taivutuksen omaavat tapaukset (*taus, edus, nuotus, rinnus, sylvys, kohdus* jne.) voisivat osaksi kuulua tänne.¹ Siirtymistä toisaalle *ukse-*vartaloisiin toisaalle *ut-*loppuisiin voi pitää näissä tapauksissa erittäin helposti tarjoutuneena. Lönnrotilla on *taut* : *takuen, rannut* : *rantuen*.

7. *aluu* : *aluden* ja *alue* : *alueen*

Kun tyyppit *aluu* : *aluu(d)en* ja *alue* : *alueen* murrekarttaan sijoittuvat aivan vierekkäin, edellinen pääasiallisesti jälkimmäisen etelä- ja länsipuolelle, vieläpä osittain sen kanssa ristikkäinkin, on aiheellista pitää kiinni vanhasta otaksumasta, että molemmat ovat yhteistä alkuperää, sekä lyhyesti tarkastella, miten niiden eroaminen toisistansa on tapahtunut.

Lohkeamisen pääasiallisena aiheuttajana on epäilemättä ollut merkityseron tarjoama differentioitumisperuste. Kun tämä jossakin otollisessa vaiheessa on saanut tukea morfologiselta jakautumistaipumukselta, nämä kaksi seikkaa yhdessä ovat vieneet tulokseen, joka on nähtävänämme. Ns. ominaisuudennimissä, jotka alkuaan lienevät merkinneet kantasanansa käsitteen mukaista olopaikkaa, -tilaa, -muotoa, luokkaa, asemaa tms., mutta enemmistöltään adjektiivikantaisina ovat luontojaan olleet yhä abstraktisempiin merkitystehtäviin kehittyviä (*vanhuus, nuoruus, pituus, korkeus, oikeus, totuus, hyvyys, autuus* jne.), on voittanut edellä puheena ollut äänteellinen tasoittuminen tiettyjen kaavojen mukaisesti. Mukautumiskehityksen ensimmäisillä valta-alueilla lounais- ja länsimurteissa lokaalis-kollektiivista merkitysalaa tuskin on ilmaistu samanlaisilla johdannaisilla,² siihen tarkoitukseen täällä on ollut käytössä muita keinoja (esim. yhdysperäiset *-kunta* ja tyyppi

¹ Vrt. HAKULINEN SKRK I 160.

² Muistettakoon kuitenkin paikannimityyppi *Alavus, Varkaus*, jota Satakunnassa ja Hämeessä edustavat esim. Lempäälän *Peuraus* : *Peuraussa*, *Hulaus*, Sääksmäen *Samppaus*, *Kurahuus*, *Ritauus* (1567 rithauden), Petäjäveden *Kintaus*, Viitasaaressa *Toulaus* jne. Ks. Virittäjä 1914 143—144, 1918 121.

aloo). Savolaismurteiden alueella sen sijaan oli olemassa erikoinen ryhmä -us : ude- johdannaisia, joilla oli sanottu paikan tai ryhmän merkitys. Kun nyt ominaisuudennimissä tapahtuva kumousliike levisi lännestä itään, ei aluksi havaittu mitään nimenomaista äänteellistä jakautumista näiden ryhmien rajoja pitkin, mutta mitä idemmäksi pitkä-u:llinen tyyppi levisi ja vihdoin aivan ratkaisevasti siinä periferiassa, jota Kettunen nimittää »savon itäiseksi ulkoryhmäksi», konkreettisista substantiiveista johdetut kollektiivisanat, jotka luontojaan pysyivät yhtä konkreettissävyisinä kuin ominaisuudennimet olivat abstraktiseen taipuvia, välttyivät tämän erikoisluonteensa turvin ja oman äänteellisen erikoistumisensa vuoksi ajautumasta samaan muottiin kuin ominaisuudennimet. Lopummalla esitystäni mainitsen seikkoja, joista päättellen näissä sanoissa tapahtunut äänneasun muutos on suoritettu karjalaispohjaisissa murteissamme jo melko varhain.

Eri tahoilta kielestämme voi panna merkille kolmitavuaisten *e*-vartaloisten nominien taipumuksen siirtyä analogisesti *e(h)e*-loppuiseen, vast. pitkävokaaliseen *ee*-tyyppiin. Vanhoja tapauksia ovat tutut *l-*, *r*-loppuiset sanat rinnakkaismuotoineen: *askel* : *askelen* ~ *askeleen*, *kyynelet* ~ *kyyneleet*, *taipaleella* ~ *taipaleella*, *penkereksi* ~ *penkereeksi*, *tanterelta* ~ *tantereelta*; samoin *ikenet* ~ *ikeneet*, *säkeniä* ~ *säkeneitä*. Kyseisten tapausten läheisyydestä mainittakoon, että esim. *kätkyt* ja *kytkyt* sanoista käytetään eräissä kaakkoishämäläisen murrealueen pitäjissä nominatiiveja *kätkyve* ja *kytkyve*, vaikka oblikvamuodoissa *e* yleensä on lyhyt: *kätkyves*, *kytkyves*.¹ Kivennavan murteessa yks. nominatiivia *kytkyt* vastaa genetiivi *kytkyvee(n)* ja mon. n. *kytkyvet*, jopa yks. p. *kytkyvettä*. Virolahdella *kätkyt* : pl. p. *kätkyeitä*. Luopioisissa on torppa *Koskue*, josta merkinnoissani on yleensä lyhyt-*e*:llisiä muotoja: *Koskuelikka*, *Koskuella*, *Koskuella*, mutta myös *Koskueelta*. Monet samalla tavoin *ut-*, *üt-*loppuisten ryhmästä lähteneet *ue*-loppuiset paikannimet jääkööt tässä käsittelemättä. Muistettakoon lopuksi yleiskielessä ilmenevä itsepäinen tendenssi *airut* ja *tiehyt* sanojen virheellisiin muotoihin *airueella*, *airuetta*, *tiehyeitä* jne.

Sanoissa, joiden vartalossa on ollut *ue-*, *üe*-yhtymä, ilmiö näyttää siis pulpahtavan spontaanisesti esille eri tahoilla. On vaikeata sanoa, mikä paradigman muoto kulloinkin on ollut lähtökohtana. V. 1918 selitin, että *ue(h)*-kollektiivien erikoistumisekehityksessä äännelaillisesta vokaalivartalosta on abstrahoitu uusi nominatiivi (vrt. tyyppi *Koskue*), joka vuorostaan olisi aiheuttanut uuden analogisen vokaalivartalon. Nyt minusta näyttää yhtä mahdolliselta, että siirtyminen *-e*-kannalle on voinut tapahtua nojautumalla edellä mainittuihin vanhoihin rinnakkaisparadigmoihin, jotka samalla yleisesti ovat olleet sekaparadigmoja: *kyynelet*, mutta silti *kyyneleitä* jne. Siten

¹ Ks. LINDÉN KHMÄH I 48, 97, II 46.

myös äännelallinen *rantuella* on voinut saada rinnalleen analogisen monikon *rantueilla* tms. ja sitä tietä vihdoin vaihtua asuun *rantueella*, sg. n. *rantue*. Vrt. Satakunnan murteiden *jalkuella* ~ *jalkueella*, jotka myös ovat ominaisuuden-nimien ulkopuolelle joutuneita, alkuvaiheessaan äännelällisen *ue:n* sisältä-neitä rinnakkaistapauksia.

Tyyppi *alue*, *poikue*, *nuottue* jne. on täten täysin järkeenkäyvästi johdettavissa ns. ominaisuudennimityypin vanhemmasta, lyhyt-*u*:llisesta kannasta. Mahdollisuutta, että joku yksityinen tapaus palautuisi aikaisempaan *ut-*, *üt*-loppuiseen, ei tarvitse äänteellisistä syistä torjua. Niinpä eräät merkit viittaavat siihen, että *puolue* perustuisi *puolut* sanaan (ks. edeltä). Kuten jo Ahlqvist SKR 40 huomautti, se *ue(h)*-kollektiivien joukossa ainoana on muusta kuin *a*-vartaloisesta sanasta johdettu. Mutta kun Lindén on *alue* sanan kaakkoishämäläiseen merkitykseen vedoten tulkinut sen alkuaan *ut*-loppuiseksi (ks. edeltä), täytyy ajatus laaja-alaisen *aluus* : *aluuden* paradigman vuoksi torjua. Ei ole syytä ajatella, että Heinolan, Iitin ym. kaakkoishämäläisten pitäjien *alue* olisi kokonaan eri sana kuin savolaisen naapuriston vastaava. Kaakkois-Häme on ollut läntisen *aloo* ja itäisen *aluus* tyyppin risteilyaluetta, jälkimmäinen olisi voinut tarjota vokaalivartalon *alue*-. Mutta aivan varmaan sellaiset muodot kuin sg. n. *alu(v)e*, p. *alu(v)etta* eivät ole täällä pystysuoraa perinettä.

8. *alous* : *alouden*

Toistaiseksi olen jättänyt mainitsematta Kangasniemen, Laukaan ja Äänekosken murteista todetun sanan *allous*, joka on samoilla tienoin tavattavan *alluus* sanan täydellinen synonyymi, esim. Kangasn.: »Siihen Reinikkalan hovin allouveen kuulu paljon torppia»; Laukaa: »Lahentaokse allourella min o olluk kirjoissa koko ikään», »Kennenkäs alloutta tuo Vahvaniem on?» Kysymys ei ole aivan tämänpäiväisestä erikoistumisesta, sillä jo Reinh. v. Becker viljeli tätä sanaa ahkerasti. Niinpä Turun Viikko-Sanomien vuosikerrasta 1821 olen poiminut: 5 Lakikuntaa eli Lagmanin *aloutta*, Tuomarin *aloutta*, Maaherran *alous*, Valtakuntain *aloutta*, rusthollin *aloudesta*, kartanot ja *aloudet*, suuret *aloudet* jne. (ss. 31, 34, 43, 112, 113). V. 1832 ilmestyneessä asetuksessa (Pipp. 2587) on *alouksiin*. Beckerillä on myös *alouskunta* (TVS 1821 113 ja asetus 30. 1. 1830) sekä *alousväki* (mainittu asetus).

Mikä merkitys tälle sanalle on annettava?

Olkoonpa *alous* : *alouden* vanha tai vain vanhanpuoleinen, kokonaisrakenteeltaan se on verrattavissa sellaisiin kuin *helppous*, *heikkous*, *huonous*, *talous*. Tyviosan *alo* esittävät Ganander, Renvall ja Lönnrot itsenäisenä

sanana. Ensin mainittu tulkitsee sen 'slag, race' («mjes iso isän alosta»). Renvall pitää *ala* ja *alo* sanoja synonyymeina, mutta *alo* sanan tavallisin merkitys on hänen mukaansa 'istumapaikka'. Sitäpaitsi Renvall ja Lönnrot tuntevat eräitä fraasinomaisia sanontoja kuten »on isänsä alosta», »tehdä alonsa myöten 'göra efter sin förmåga l. kapacitet'»; *ampujan alo* 'fångst'. Lisättäköön karjalasta (Genetz) *vuuen aloh* 'vuoden kuluessa', *yömbäristön aloh* 'yön seutuun', (Pohjanvalo) »Mene tiijjä häi tuloo ja yön aloh kod'ih». Johto-opillisesti *alo* < **aloi* on selvä.

Erittäin läheisen vertauskohdan *alous* sanalle tarjoaa itämurteista kirjasuomeen omaksuttu *talous*, jonka alkuperäinen lokaalis-kollektiivinen merkitys näyttää olleen 'talon väki, talon tavarat, talon toimipiiri'.¹ Olipa *alo* maanomistajan, tuomarin tai hallintomiehen »ala», niin *alous* näyttäisi voineen merkitä siihen kuuluvaa maa-aluetta ja väkeä.

*

allous muodon rinnalla kuullaan Laukaalla myös *alloos* asua. Sitä ei pidä sekoittaa hämäläiseen *aloo* tyyppiin, sillä se perustuu sikäläiseen diftonginredukointiin ja on siis edelleenkehittymä muodosta *allous*. Mahdollisesti Viitasaareltä ilmoitettu *pahnos* 'pahnue' ja Konnevedeltä saatu *pänttös*: *pänttöittä* on tulkittava samalla tavoin. Vähän lännempää, Sumiaisista, Konginkankaalta, Karstulasta ja Kivijärveltä jälkimmäinen näistä sanoista tunnetaankin asussa *päntöys*, esim. Kongink.: »On stä päntöyttä tässäek kylässä».

Mutta kun Säkkijärven ja Lappeen tiedonantajat ilmoittavat murteistansa sanan *pessoos* 'pesue, poikue', näyttää kysymyksessä olevan sekamuoto. Vokaalivartalokin on *ks*:llinen: *pessookse(n)*. Samanlaisia ovat esim. Valkjärven *nuottoos*: *nuottookse(n)*, Sakkulan *matkuos*: *matkuoksen* 'matkue' ja *poikuos*: (*sorsan*) *poikuuksi*. Kaakkoismurteissa kohtaavat toisensa deverbaaliset tyypit *leikkuu* ja *leikkoo*, niin että samassakin murteessa voi esiintyä *leikkuu-talkoot* mutta *ruohkoolautu*, *elonkorjuu* mutta *heinänkuivoo*. Ei oudostuta, että *pesuus* ja nuo muut ovat saaneet rinnallen *o*:llisen muodon. Tyyppienväliset kosketuskohdat ovat muuallakin aiheuttaneet jonkin verran aituruutta. Esim. Saarijärvellä *nuottuus*: *nuottuoksen* t. *nuottaos*: *nuottaoksen*. Toiseen suuntaan on siirtynyt Antreassa sana *aituus*, murteissamme yleensä *uksevartaloinen*, jota täällä väitetään taivutettavan *aituus*: *aituven*.

Kannaksen murteissa on mielenkiintoinen käden rannetta merkitsevä pesye: Valkj. *rantoo|s*, *-kset*, Sakkula *rantuu|s*, *-kset* ~ *rantuo|s*, *-kset*. Inkerin Hietämäessä ja Tuuterissa *rantoo|s*, *-kseest*, Tyrössä mm. *rantahu|s*, *-kseest*,

¹ Ks. Kalevalaseuran vuosikirja 29 168–169.

mutta sen ohella myös *rantaus* : *rantahuveest* tai *rantuus* : *rantuuvveest*. Lisäksi inkeriläismurteissa on enemmän poikkeavia johdannaisia kuten *rantius*, *ranteene(n)*. Aivan toisella kielialueen äärellä, nim. Puolangalla *rantuus* merkitsee 'niitetyn ja niittämättömän r a j a a niityllä'. Tämä on varmaan-kin sama *rantuus*, joka savolaismurteissa, kuten *rantoo* Hämeessä, merkitsee 'rannikkoa', tavallaan 'maan ja veden r a j a a rannalla'. On vaikeata ratkaista, miten 'kämminen ja käsivarren r a j a a' merkitsevät *rantuus*, *rantoos* jne. suhtautuvat näihin. Eihän *ranta* ja *ranne* peseydenkään raja- viiva näytä joka suhteessa selvältä, ks. esim. Folkmälsstudier X 432-433.

Laihian *poikajus* 'poikue' tapausta ajatellessa tulee mieleen Satakunnasta, Hämeestä ja Savosta tuttu *sormaus* 'määräsuuruinen, kerrallaan vidottava, lihdattava jne. pellava- t. hampukkimppu, sormahinen' erilaisine variantteineen: Laihian *sormajus*, Kainuun *sormajas* (muuta tätä tyyppiä mm. *makajas*, *roivajas*; *kyläjäs* 'byalag'). Laihiolla myös *alajus* 'puitavaksi levitetty lyhteet riihessä' (laajemmalti murteissamme *alaus*, *-ksen*), *apajus* 'apajanveto'. Jalasjärvellä on paikannimi *Petäys~Petäjys*. Paltamosta on merkitty *poikija|s*, *-ksen* 'poikue'. Näiden selvittely ei varsinaisesti kuulu teemani yhteyteen.

9. *aloveh* : *alovehe-*

Edellisessä kohdassa esille tulleen *alous* tyyppin varaan haluaisin nyt laskea kenties hieman rohkealta tuntuvan hypoteesin: karjalan sana *aloveh* erityisesti ja sitä muotorakenteeltaan noudattava johdannaisyryhmä *nuottoveh*, *randoveh*, *poigoveh* jne. kokonaisuutena on palautettava tyyppiin *alous* (<**aloi* + *us*) : **alouden* jne. Tämä edellyttää tietysti, että riittävän useassa tapauksessa on suosittu rakennetta *oi*+*us* ja että länsisavolainen *alous* selitetään eräänlaiseksi jäänteeksi vanhaa savokarjalaista esiintymää, jonka juuret ovat verraten kaukana menneisyydessä. Suoranaisia esteitä näiden edellytysten tiellä ei pitäisi olla. Paitsi kaikkialla karjalassa — Ilomantsin ja (osaksi) Salmin murteita lukuun ottamatta — tavataan *ove(h)*-kollektiiveja inkeröismurteessa (mm. vanha juhlannimi *vakkove*) ja karjalaisena lainana lyydissä: *nuottoveh*, *poigoveh*.¹ Mainituissa rajakarjalaisissa pitäjissä tunnetaan tyyppi *heinuveh*, *linnuveh*, joka rinnastuu suomalaisnaapuriston *heinue* tyyppiin.

Äänteelliseltä kannalta olettamukseni tuskin on niin uhkarohkea kuin se kokonaisuudessaan voi näyttää: **alo_uden* > **alo_uen* > **aloven* tai — jos mukautuminen *ehe*-loppuisiin on tapahtunut varhaisemmassa vaiheessa: **alo_uehen* > *alovehen*. Joka tapauksessa on ajateltava tavorajan siirtyneen (*u* > *v*) ennen karj. *ue* > *uo* muutosta. Kuten esitykseni 7. lohkossa mainitsin, mukau-

¹ Turunen ei huomatakseni käsittele näitä lyydiläismurteiden äännehistoriassansa.

tumista *ehe*-loppuisiin voitaneen pitää aika vanhana, sen nykyisen levinneisyysalueen eteläosissa sijainneessa savokarjalaisessa alkukodissa suoritettuna ja sieltä sekä Suomen että Venäjän Karjalaan ja Inkeriin vietynä. Mm. tällä perusteella olen edellä asettunut sille kannalle, että kyseisillä kollektiivisanoilla on ollut olemassa jo oma äänteellinen suojansa sitä murrosta vastaan, johon ns. ominaisuudennimet laajalti suomen murteissa joutuivat.

Esittämälläni karjalaisen vartalotyypin kehitykselle saamme mielenkiintoisen paralleelin ryhmän ulkopuolelta. Gottlund on tallettanut muodon *heimoveini* 'sukuni, heimueni', ks. SKVR VI, s. 1757. Rinnalla esiintyy myös kirjoitusasu *heimoeini*. Palauttaisin nämä alkumuotoon **heimo_u(δ)eni* ja joltaisin edelleen *>*heimo_ueni>heimoveni*. Gottlundilla on runomuistiinpanoisaan myös *taloven<talouen*.

10. Vielä kerran aloo ja aluu

Jäljellä on lähtökohdaksi valitsemani aloo. Vanha teoria on osoittautunut kestäättömäksi, tyyppi muiden käsiteltyjen kollektiivijohdannaisten yhteydessä tulkitsemattomaksi. Silti sen ei tarvitse jäädä kokonaan arvoitukselliseksi, vaikka sen selittämisessä muista erillään on turvauduttava edellistäkin rohkeampiin hypoteeseihin.

Pitkä *o* on kysymykseentulevissa hämäläismurteissa voinut kehittyä paitsi *oho*:sta, joka voitaneen jättää laskuista, joko *ao*:sta, vrt. *ehtoo*, *leikkoo*, tai *oa*:sta, vrt. *peltoo*, *turpoomassa*. Sana *ainoo* 'ainoa' voidaan selittää kummanlaisesta alkuasusta hyvänsä.¹ Karj. *aloveh* ja savol. *allous* voisivat neuvoa rekonstruoidaan **alo-a*, mutta pitkittä perusteluitta hylkäisin sen ja asettaisin harkittavaksi varhaisasun **alcδo* (??**alcδo*). Sen **δo* vastaisi *sto*-kollektiivien *to* johdinta. Hakulinen on SKRK I 155 mielestäni oikein erottanut tämän aineksen sitä edeltävästä *s*:stä, vrt. *pensas-to*, *hiilus-to*. Levinneisyydeltään *pensas-to*, *humalisto* jne. ovat voittopuolisesti läntisiä, mikä hyvin sopii **aladδo*, **rantadδo* tyyppiin nykyjatkajien levinneisyyskuvaan.

Suursavolaisen *alluu*, sg. p. *alluuta* palautin esitykseni 3. lohossa tyyppinä tähän Hämeessä *oo*:llisena säilyneeseen. En pitänyt tarpeellisena ottaa syvemmästi pohdittavaksi toista mieleen työntyvää mahdollisuutta, että nim. täällä olisi *alluus* : *alluven* tyyppi oletettavasta varhaisesta kehityspolvesta gen. *aluen>aluun* — mikä sellaisenaan on ollut täysin mahdollinen, vrt. *lyhhyyn*, *kätkyyn* — irtautunut uusi nominatiivi ja partitiivi ex analogia *leikkuu* : *leikkuun* : *leikkuuta*, kun taas sellaiset taivutusmuodot kuin *alluwela* viittäisivat alkuperäiseen tyyppiin. Kysymyksessä on mielestäni kahden, äänteellisesti hyvin

¹ Ks. Turun suomalaisen yliopiston julkaisuja B I₄ 26–28.

lähelle toisiaan tulleen tyyppin, nim. *alluu* << *aloo* ja *aluus* : *aluwen*, osittainen sekaantumisen yhteisellä risteilyalueella. Antaisin puolestani melkoisen todistusarvon Heinolan ja Mäntyharjun rajaviivalla päilyvän *Kaitoon* 1. *Kaituun* järven nimelle, josta ks. esitykseni 2. lohkoa. Muoto *Kaituunjärvi* ja tilannimi *Kaitue* ovat tyypillisiä kirjurinetymologioita, joiden en uskoisi milloinkaan kuuluneen seudun murteeseen.

MARTTI RAPOLA

Les dérivés collectifs du type *aloo* dans les parlers de Häme comparés aux collectifs en *ue'* de la langue littéraire.

Le finnois littéraire connaît le substantif *alue*, gén. *alueen* 'district, territoire', sens local et qui est un dérivé de *ala* 'terrain, place'. Les autres substantifs dérivés de la même façon ont généralement un sens collectif: *matkue* 'groupe de voyageurs', *nuottue* 'groupe de pêcheurs au filet', *poikue* 'couvée, nichée, portée', *puolue* 'parti' etc. Quelques-uns de ces dérivés, comme *joukkue* 'suite, troupe, équipe', *laivue* 'escadre', *saattue* 'convoi, suite', sont des néologismes de formation récente.

Dans la langue populaire, des dérivés de ce type se rencontrent proprement dans l'est et dans le nord de l'aire dialectale du Savo. C'est ce qui explique pourquoi on ne les employait pas dans l'ancienne langue littéraire, fondée sur les parlers de l'ouest; les premiers ne furent adoptés que vers 1830. Dans l'ouest et dans le sud de l'aire du Savo, les mots correspondants sont du type *aluus* : *aluwen* (langue litt. **aluuden*), *nuottuus* : *nuottuwen*, *poikuus* : *poikuwen*, *rantuus* : *rantuwen* 'littoral, habitants du littoral', c'est-à-dire qu'ils ont la structure des mots abstraits dérivés des adjectifs, p.ex. *vanhuus* : *vanhuuden* 'vieillesse', *pahuus* 'malice', *totuus* 'vérité', etc. Dès 1918 (Virittäjä pp. 111—119), l'auteur a cherché à étayer sa théorie, approuvée plus tard, que les collectifs en *ue'*, eux aussi, remontent, pour ce qui est de leur structure, au groupe des mots abstraits. Le radical vocalique **alude* a, par suite d'une confusion due à l'analogie, donné

naissance à la forme **aludehe-*. C'est en se rendant compte des imperfections de son argumentation d'alors (entre temps, l'étude du vocalisme des syllabes finales du finnois a fait des progrès considérables) que l'auteur s'est senti poussé à revenir à cette question.

Il ya 36 ans, l'auteur dérivait de la même source première aussi *aloo*, *nuottoo*, *poikoo*, *rantoo*, etc., mots correspondants des parlers de Häme. Ce fut le point le plus faible de son exposé d'alors. Une révision du problème rend nécessaire la distinction de ce type des deux autres cités ci-dessus. L'auteur trouve probable, bien que les détails de cette théorie soient difficiles à démontrer, que le type d'origine de ces mots des parlers de Häme a été **alado*, **rantado*, etc., dont de **do* serait identique avec le *to* du suffixe collectif *sto*, cf. *pensasto* 'buissons' = *pensas* 'buisson' + *to*, voir Hakulinen SKRK I 155.

L'auteur suppose que la forme originale du type carélien *aloveh*, *nuottoveh*, *poigoveh*, *linnoveh* 'garnison', etc. s'est conservé dans le type *alous*, gén. *alouwen* (langue litt. **alouden*) du Savo occidental; ce type se compose des éléments **aloi* > *alo* + *us*. L'évolution phonétique **aloue* > *alove-* se comprend facilement. Le rapport *alous* : *alouve-* ~ *aloveh* : *alovehe-* s'explique en principe de la même manière que le rapport *aluus* : *aluwe* ~ *alueh* : *aluehe*, considéré comme certain.

MARTTI RAPOLA